

П.М.Сас*

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА У ХОТИНСЬКІЙ БИТВІ 1621 р.

У статті розглянуто питання про чисельність війська запорозьких козаків, яке 1621 р. під Хотином спільно з коронними та литовськими силами взяло участь у боях проти армії турецького султана Османа II. Проаналізовано як основні історіографічні версії, так і відповідні джерела, насамперед декілька козацьких компутів 1621 р. Зроблено висновок про те, що запорозьке військо досягло своєї максимальної чисельності на полі Хотинської битви 4 вересня, коли після зосередження всіх полків воно разом із козацькою молоддю (пахолками, джурами) налічувало понад 45–47 тис. осіб.

2011 р. виповниться 390 років одному з наймасштабніших воєнних зіткнень в Європі XVII ст. – Хотинській війні 1621 р. Як видається, це повинно стати стимулом для активізації вивчення істориками цієї проблематики, котра нині значною мірою законсервована на рівні історіографічних поглядів, ідей та дослідницьких методик XIX–XX ст. Серед іншого потребує переосмислення питання про чисельність війська запорозьких козаків, яке воювало проти армії турецького султана Османа II. Попри те, що воно є далеко не новим для фахівців, ступінь його дослідження не можна вважати задовільним. Іноді складається враження, що окремими істориками рухало не так бажання встановити істину, як те, аби певним чином збалансувати чисельність запорозького та польсько-литовського військ у Хотинській війні згідно з ідеологічними уявленнями самих авторів про міру бойових заслуг кожного із зазначених військ (якщо йти за подібною логікою, тобто виходити із засновку, що чим більше військо, тим вагомішими є його бойові заслуги, то 1621 р. під Хотином найбільш доблесною мала б бути армія Османа II, адже вона чисельно помітно переважала польсько-литовські та запорозькі сили разом узяті). Хоч би там як, а різниця у підрахунках чисельності запорожців 1621 р. під Хотином подекуди вимірюється десятками тисяч осіб. Прояснити це питання вочевидь можна тільки на основі ретельного вивчення інформації надійних джерел.

Історіографічні версії

У XIX – на початку XX ст. у працях вітчизняних істориків зазвичай зустрічаються висновки про 40 тис. запорожців – учасників Хотинської війни 1621 р.¹ (іноді з доповненням про 10 тис. козаків, які воювали на морі)². Траплялося, що окремі автори писали також про 30 тис. козаків, які взяли участь у цій війні³. Проте незалежно від конкретних цифр чисельності запорозького війська, на яких зупинялися ті чи інші дослідники, їх висновки здебільшого зроблено без будь-яких складних обґрунтовуючих процедур – у кращому випадку це могло бути посилення на якесь писемне джерело або історіографічний авторитет, а в гіршому – нічим не підкріплена авторська теза. Поширенню в історіографії версій про 30-, 40- та 50-тисячне козацьке військо, безперечно, сприяло видання важливих джерел та праць, в яких йшлося про війну 1621 р. Це, насамперед, «Записки про Хотинську

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

війну» («Commentariorum Chotinensis belli») Я.Собеського – уперше цей твір вийшов латиною 1646 р., у перекладі польською мовою – 1854 р., російською – 1896 р.⁴; лист ксьондза Оборницького до Сигізмунда III від 28 червня 1621 р.; літопис Й.Єрлича (1853 р.)⁵; твір С.Величка з уміщеним у ньому перекладом щоденника М.Титлевського⁶ тощо.

1908 р. був опублікований «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році». Згідно з наведеними у ньому сумарними даними, у тринадцяти полках налічувалося 41 520 козаків. Причому цей підрахунок помилковий – його перевірка доводить, що насправді в усьому війську було 38 820 козаків⁷. Уведення до наукового обігу зазначеного реєстру (компуту) Війська Запорозького справило неабиякий вплив на погляди українських істориків ХХ – початку ХХІ ст. щодо питання про участь запорожців у Хотинській війні. Відтак в історіографії фактично більше не з'являлося тверджень про 30-тисячне козацьке військо, натомість популярності набула версія про 40 тис. запорожців під Хотином, а також виникли нові – про майже 42-тисячне, або ще більше на кілька тисяч осіб запорозьке військо. Причому чимало істориків не помічали (можливо, ігнорували) наявний у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» неправильний підрахунок, тобто 41 520 козаків і, відповідно, спиралися на нього як на доказову базу своїх суджень про чисельність запорозького війська.

Першим, хто поклав початок такій практиці, був М.Грушевський. Він вельми високо оцінив згаданий вище документ. Історик зазначав, що його джерельна вартість вища порівняно з найважливішими, на його думку, польськими першоджерелами, котрі проливають світло на події Хотинської війни. Посилаючись на цей реєстр, М.Грушевський фактично виходив із того, що 1 вересня під Хотин прийшли 41 520 козаків. Щоправда, через властивий йому специфічний стиль викладу історик сформулював цю думку нечітко і до певної міри двозначно, адже в межах одного речення він, з одного боку, повідомив, що, за даними польських джерел, запорозьке військо налічувало близько 40 тис. осіб, а, з іншого, як окрему думку, причому без авторського коментаря, навів дані про його чисельність згідно з відомостями «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році». Лише зі зробленої М.Грушевським примітки можна зрозуміти, що він, судячи з усього, мав на увазі не 40 тис., а 41 520 козаків, які прибули під Хотин («Третяк у своїй розвідці приймає цифру козацького війська 30 тис., як подано у Собеського, Пясецького, і в надрукованім реєстрі тек Нарушевича... Реєстр, виданий у Паулі, подає 40 тис., як і Вассенберг. Детальний виказ, виданий у Жерелах VIII ч. 151 (як низше) має більше значіння, ніж сі сумаричні цифри, він подає число козаків на 41 520»)⁸. Так само тлумачив цифрові дані «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» І.Крип'якевич. У колективній монографії, присвяченій історії українського війська (1936 р.), він стверджував, що у Хотинській битві взяли участь 41 520 козаків⁹.

У радянській, а також сучасній українській історіографії немає спеціальних досліджень чисельності запорозьких козаків у Хотинській війні, в яких би відповідні висновки було зроблено з урахуванням сукупності найважливіших тогочасних документів, присвячених цьому питанню, а також їх джерельної вартості. Більшість дослідників, які побіжно торкалися його у своїх працях, наводили різні точні цифри чисельності запорозького війська під Хотином, подавали щодо цього округлені приблизні дані, або обмежувалися наведенням кількості козацьких полків: 40 тис. осіб¹⁰, близько 40 тис.¹¹, понад 40 тис.¹², 13 полків¹³, 41 520 осіб¹⁴, 42 тис.¹⁵, понад 42 тис.¹⁶, 42–45 тис.¹⁷ тощо.

Загалом автори, які принагідно розглядали питання про чисельність запорозького війська у Хотинській війні, не вдавалися до скільки-небудь складних обґрунтовуючих процедур, аби вмотивувати свої висновки. Більше того, навіть у працях дослідників, котрі спеціально вивчали Хотинську війну 1621 р., це питання висвітлене вельми стисло і не завжди послідовно. Ідеться про монографію М.Алекберлі «Хотинська війна (1621 р.)», що вийшла друком 1957 р. Так, в одному місці автор стверджував: «Аналіз численних документів показує, що Польща без козаків мала під Хотиним близько 32 тис., а запорозьких козаків було 42 тис.». Причому в даному випадку він не зробив жодного посилання на джерела. Тим часом в іншому місці праці М.Алекберлі істотно скоригував свій же висновок про 42-тисячне запорозьке військо під Хотиним. Посилаючись на «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», він писав, що там було козаків «близько 42 тис., у складі 13 полків», а, окрім того, ще 6 тис. «реєстрових козаків, які підпорядковувалися П.Сагайдачному». Своє твердження про 6 тис. реєстровців, які підлягали владі П.Сагайдачного, автор книги «Хотинська війна (1621 р.)» підкріпив посиланням на «Літописець, або короткий опис найзначніших подій та випадків» (насправді повідомлення цього джерела про 6-тисячне козацьке військо неправдиве – воно запозичене з твору Г.Грабянки), а також на працю Г.Грабянки¹⁸. Звідси випливає, що скориставшись помилковими сумарними даними «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» про 41 520 козаків, а також історіографічною вигадкою про 6 тис. реєстрових козаків П.Сагайдачного, М.Алекберлі фактично визначив чисельність козацьких сил під Хотиним майже у 48 тис. осіб. Саме цю версію чисельності історик обстоював у випусценій 1961 р. у світ монографії¹⁹, уже не згадуючи про 42 тис. козаків.

Потрібно зазначити, що ще в українській радянській історіографії були спроби проаналізувати зміст деяких джерел, пов'язаних із Хотинською війною – тих, які безпосередньо стосувалися питання про кількісний склад запорожців під Хотиним. Так, В.Голобуцький у своїй книзі «Запорозьке козацтво» (1957 р.) писав: «40-тисячне козацьке військо під орудою гетьмана Бородавки, що мало 20 мідних і 3 залізні гармати, переправилося через Дністер, зруйнувало фортецю Сороки, вступило до Молдавії і рушило назустріч туркам». Оскільки історик не підкріпив свій висновок посиланням на джерела, важко судити про його обґрунтованість. Утім, у жодному з відомих нам джерел немає такого поєднання даних про кількісний склад козацького війська (40 тис. осіб) та артилерії (20 мідних і 3 залізні гармати). Примітно, що В.Голобуцький слабо уявляв, що собою являло це військо. Він писав: «Чи були запорожці у війську Бородавки, сказати важко. Та якщо і були, то, вірогідно, тільки у невеликій кількості, оскільки основна їх маса залишилася у Січі». Подібне парадоксальне твердження про запорозьке військо без запорожців впливало з хибного уявлення В.Голобуцького про поділ козаків на військо гетьмана Я.Бородавки, яке складалося з селян та міщан, а також військо ще одного гетьмана – П.Сагайдачного, до якого входили реєстровці (насправді ані двох гетьманів Війська Запорозького, ані реєстрового козацького війська у той час не існувало). Пишучи про те, що 1 вересня 1621 р., по усуненні Я.Бородавки від влади, козацьке військо на чолі з П.Сагайдачним зайняло бойові позиції під Хотиним, історик зробив загалом некоректну спробу проаналізувати його структуру. Із цією метою він скористався «Реєстром полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», в якому значилося 41 520 козаків. На осно-

ві даних цього документа В.Голобуцький зробив власні підрахунки. Згідно з ними, у козацькому війську було три кінних полки загальною чисельністю 8920 козаків (цей обрахунок неправильний, насправді відповідне обчислення дає інший результат – 6920 козаків) та десять піхотних полків, що налічували 26 900 осіб (це також помилка, правильно – 31 900 козаків). Якщо в основі узагальнень В.Голобуцького про чисельний склад запорозької кінноти та піхоти лежать тривіальні математичні помилки, які чомусь тотально вразили його калькуляції, то ще більшою дивовижею є твердження цього історика про наявність у козацькому війську додатково 7700 осіб²⁰, адже про це немає жодного натяку у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», на який він посилається. Тобто, цей пасяж В.Голобуцького насправді є плодом його фантазії, звичайнісінькою вигадкою.

Є підстави стверджувати, що на основі названого вище джерела практично неможливо простежити реальний поділ козацького війська на кавалерію і піхоту, а також визначити чисельність особового складу артилерії та обозу – як це зробив В.Голобуцький. Адже той факт, що у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» навпроти кількісних показників перших трьох полків є слово «коней» зовсім не означає, що решта десять полків були піхотними. Це зумовлено тим, що цифрові дані тогочасних компутів зазвичай не мали чітких та уніфікованих у межах усього документа пояснювальних записів. Наприклад, у компуті від 6 липня 1621 р., в якому, до речі, немає жодних вказівок на козацьку кінноту (хоча насправді вона, безперечно, була), тільки перша позиція документа подана порівняно детально: **«Полк Якова Неродича, у ньому 3000». У решті випадків після імен полковників і перед цифровими даними використано уточнюючі слова «у ньому», «має», або ж ці слова відсутні (детальніше про документ ітиметься нижче).**

Якщо абстрагуватися від математичних погрішностей В.Голобуцького, узявши натомість до уваги тільки помилковий підрахунок чисельності козаків у джерелі – 41 520 осіб (на який, власне, історик орієнтувався), а також додати до нього 7700 осіб вигаданого ним додаткового контингенту запорозького війська, отримаємо 49 220 осіб, які, за логікою автора «Запорозького козацтва», були у козацькому війську під Хотиним. Примітно, що у новому виданні цієї книги В.Голобуцький спробував пом'якшити деякі свої сумнівні тези – принаймні він уже не розмислював, чи були запорожці у війську Я.Бородавки. Водночас історик залишив недоторканною свою стару пояснювальну схему структури та особового складу козацького війська²¹.

Привертає увагу досить специфічна спроба радянського історика Н.Рашби проаналізувати деякі джерельні дані про чисельність сухопутних сил запорожців у Хотинській війні 1621 р. Він виходив із того, що достовірність повідомлень вірменського хроніста Аксента про прихід на початку вересня 1621 р. під Хотин 45-тисячного козацького війська та залишення ним у жовтні хотинського театру бойових дій уже у складі 30 тис. осіб підтверджують дані цього ж джерела (які дослідник сприймав на віру) про загибель 5 тис. запорожців під час бойових дій на території Молдавії, а також залишення на певний час 5 тис. козаків під Хотиним по укладенні Хотинського миру на прохання королевича Владислава. Оскільки у такому обґрунтуванні достовірності повідомлень хроніки Аксента бракувало ще 5 тис. запорожців, то Н.Рашба стверджував, що саме стільки козаків, тобто 5 тис., полягли під Хотиним. Щоправда, історик не задовольнився цією версією. Він доводив, що існує джерельна інформація, яка розвіює «всі сумніви щодо чи-

сельності козаків, які брали участь у Хотинській війні». Для нього цією інформацією служив вигаданий С.Величком лист П.Сагайдачного до Сигізмунда III від 12 січня 1622 р., в якому йшлося про те, що, мовляв, король дав 400 тис. талярів «50 тис. воїнам, включно із сім'ями загинилих»²². Тобто, Н.Рашба вважав найбільш достовірним те, що 1621 р. під Хотином було 50 тис. запорожців.

Певну увагу до з'ясування чисельності запорозьких козаків у Хотинській війні приділяють сучасні дослідники. Так, Ю.Мицик із метою спростування тверджень деяких польських істориків про те, що у Хотинській війні взяли участь до 15 тис. запорожців, навів такі контраргументи: у серпневому 1621 р. компуті запорозького війська подано число 41 520 козаків; в одному з тогочасних компутів польського війська, а також анонімному щоденнику Хотинської війни чисельність запорожців визначено у 40 тис. осіб; у червні 1621 р. під час перепису козацького війська було виявлено 50 600 запорожців. Історик навів також перебільшені чутки, які фігурували у тогочасних «Новинах», про 80- та 160-тисячне запорозьке військо. Щоправда, Ю.Мицик не зазначив, яка саме чисельність запорожців є найбільш вірогідною²³.

Питання про те, якою була чисельність запорозьких сил у Хотинській битві 1621 р. розглянув В.Щербак, залучивши компут Війська Запорозького від 6 липня 1621 р. – джерело, що його раніше не використовували вітчизняні дослідники. Історик виходив із того, що, згідно з цим компутом, у 14 козацьких полках налічувалося 41 900 осіб (як буде показано нижче, обидва ці показники помилкові). Порівнявши зазначений документ із компутом запорозького війська, що був складений у серпні 1621 р., В.Щербак звернув увагу на незначні зміни, які у цей час відбулися серед полковників та особового складу. Щодо цього дослідник зазначив: «Різниця у чисельності не є принциповою при оцінці козацького війська в 40 тис. чол., тих, хто безпосередньо брав участь у Хотинській битві. У даному випадку мав місце перший прецедент об'єднання сил запорожців, реєстрових і козацьких елементів на волості»²⁴. Як видно, В.Щербак виходить із того, що 1621 р. під Хотином реально козаків було 40 тис., причому вони належали до трьох соціальних груп.

Останніми роками вийшли у світ ще деякі монографії, в яких розглянуто чисельність запорозького війська у Хотинській війні. Так, А.Палій у своїй книзі «Гетьман Сагайдачний» на засадах плагіату «запозичив», зокрема, уривок із монографії В.Голобуцького «Запорозьке козацтво», в якому проаналізовано серпневий 1621 р. компут Війська Запорозького. Щоправда, при такому своєрідному «опрацюванні» чужого тексту А.Палій упустив один із помилкових підрахунків В.Голобуцького (стосувався визначення загальної чисельності козацьких полків у 26 900 осіб)²⁵. Проте невдовзі А.Палій виправив цей недогляд, що він його припустився як запозятий копіст чужих текстів – зробив він це разом з О.Чувардинським у новому, майже не зміненому, виданні книги «Гетьман Сагайдачний» (2002 р.)²⁶.

О.Гуржій та В.Корнієнко у своїй монографії «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» (2004 р.) виходять із того, що у питанні про участь запорозьких сил у Хотинській війні вирішальну роль відігравали не гетьман Я.Бородавка, а П.Сагайдачний, який висунув перед польським урядом ряд вимог, зокрема стосовно «скасування посади козацького старшого, що призначався польським урядом» (насправді потреби у цьому не було, оскільки у той час такої посади не існувало), а також офіційного «визнання влади козацького гетьмана над Україною». Про останню вимогу, яку адресував польському уряду позбавлений гетьманської влади П.Сагайдачний, у джерелах немає жодних відомостей. Те ж саме стосується твердження ав-

торів про те, що королевич Владислав погодився з подібними вимогами і видав П.Сагайдачному «на поталу» Я.Бородавку. У книзі названих авторів висловлено думку, що, побачивши таку поступливість королевича, «Петро Конашевич-Сагайдачний зібрав значні козацькі військові сили і розпочав підготовку до походу». У середині червня 1621 р., гадають О.Гуржій та В.Корнієнко, **«були сформовані три полки кінноти (6920 чол.), десять полків піхоти (31 500), а 2700 козаків непрямо залучили до полків і ті, мабуть, «були при підводах», наводили мости тощо. Козацьке військо мало 20 мідних і 3 залізні гармати, що становили важку артилерію резерву, а також легку польову з розрахунку на кожний піхотний полк. Тобто, загальна кількість гармат у запорожців становила понад 100»²⁷.**

Із розглянутих вище О.Гуржієм та В.Корнієнком підрахунків стає зрозумілим, що при визначенні чисельності запорозької кінноти вони спиралися тільки на ті дані «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», де фігурує термін «коні». Відтак, згідно з їхніми підрахунками, у трьох полках кінноти було 6920 козаків. Віднісши решту козацьких полків до суто піхотних, вони помилково нарахували у них 31 500 осіб (правильний підрахунок – 31 900 осіб). Звідки автори книги **«Гетьман Петро-Конашевич Сагайдачний» взяли 2700 – чисельність козаків «при підводах»?** Судячи з усього, від зазначеної у «Реєстрі полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» загальної чисельності козацького війська у 41 520 осіб вони відняли правильно виведену загальну суму даних про чисельність козаків у тринадцяти полках (41520–38820=2700), забувши виправити свій помилковий попередній підрахунок загальної чисельності козацького війська (якщо до хибно підрахованої авторами чисельності піхотних полків (31 500) додати чисельність кінних полків (6920), отримаємо суму 38 420; це означає, що віднявши від згаданого вище показника 41 520 зазначену суму 38 420, матимемо 3100). Утім, вправність О.Гуржія та В.Корнієнка у математичних підрахунках у даному випадку не має великого значення, оскільки вочевидь некоректно подавати точне число козаків, котрі, мовляв, **«були при підводах, наводили мости»** тощо, оперуючи явною помилкою авторів «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році» при підбитті загальної чисельності особового складу полків. Викликає подив висновок О.Гуржія та В.Корнієнка про згадані у зазначеному джерелі 23 гармати як, начебто, **«важку артилерію резерву»**. **Ще більш дивним виглядає невідкріплене жодними джерелами твердження авторів про фантастично високу, як на той час, загальну чисельність «важкої» та «легкої польової» артилерії у запорожців – понад 100 гарматних стволів.**

Якщо вітчизняні історики, котрі вивчають різні цифрові дані джерел про чисельність козацького війська у Хотинській війні, надають перевагу більшим із них, то зацікавлені такою проблематикою польські дослідники зазвичай (за певними винятками) серед доступних їм джерельних повідомлень як найбільш достовірні обирають менші показники чисельності запорожців. Так, Л.Подгородецький, котрий закидав радянським історикам некритичне ставлення та надмірну довіру до реєстру запорозької армії 1621 р., в якому наведено дані про тринадцять козацьких полків чисельністю 41 520 осіб, доводив у написаній 1964 р. науковій розвідці (на той час Л.Подгородецький знав тільки цей козацький реєстр), що реально під Хотиним воювали 25 тис. запорожців. Адже, зауважував дослідник, на шляху до цього міста вони зазнали втрат у боях, багато з тих козаків, котрі розійшлися по Молдавії, так і не повернулися до свого війська. До того ж, час-

тина запорожців билися з турками на морі²⁸. Про 25 тис. козаків у бойових діях 1621 р. під Хотиним писав також Я.Петжак²⁹. Дещо більшою вважав чисельність їх війська Ю.Третьак – близько 30 тис. осіб. Цю думку він аргументував насамперед тим, що таку цифру подав «найбільш вірогідний свідок» подій 1621 р. – Якуб Собеський у своїх «Записках про Хотинську війну» (1646 р.)³⁰. У 1980-х рр. Л.Подгородецький, який приблизно за чверть століття до цього у своїй статті нарахував 25 тис. запорозьких козаків – оборонців хотинського табору 1621 р., цього разу у монографії «Хотин, 1621» дійшов думки, що насправді їх там було близько 30 тис. Примітно, що авторові такої праці вже був відомий не тільки тогочасний військово-обліковий документ запорозького війська, в якому йшлося про 41 520 козаків, а й ще один подібний документ, де зафіксовано 42 900 козаків. Водночас історик солідаризувався з висновком Я.Віммера про те, що 1621 р. у хотинському таборі під командуванням Я.К.Ходкевича налічувалося 25–26 тис. жовнів³¹.

Сучасні польські дослідники А.Беджицька та Я.Качмарчик стверджують, що під Хотиним реально воювали 25–30 тис. запорожців³². М.Нагельський зазначає, що у працях істориків чисельність козаків у Хотинській битві коливається в діапазоні від 25 до 40 тис. Аналізуючи козацький реєстр, в якому зафіксовано 38 820 запорожців, дослідник дійшов висновку, що насправді їх чисельність «була значно меншою» як через втрати, котрих вони зазнали під час маршу до Хотина, так і потребу залишити певний військовий контингент для захисту від татар³³. Окремі польські історики при визначенні чисельності козацького війська під Хотиним високо оцінювали повідомлення джерел про близько 40-тисячну армію запорожців. Певний час до них належав Л.Подгородецький, який продемонстрував подібний підхід у своїй спільній праці з Н.Рашбою, що вийшла у світ 1979 р.³⁴ (згодом Л.Подгородецький переглянув тезу про майже 40-тисячне козацьке військо під Хотиним у бік істотного зменшення його чисельності – про це йшлося вище). На аналогічних позиціях стояв також В.Серчик, який зазначав, що у складі тринадцяти запорозьких полків було близько 40 тис. козаків³⁵.

Як бачимо, серед польських дослідників немає єдності щодо того, якою була чисельність запорозьких козаків під Хотиним 1621 р. Попри це, у польській історіографії виразно проступає критична налаштованість дослідників щодо даних реєстрів козацького війська та інших джерел про майже 40 тис. запорожців, мобілізованих на турецьку війну. Польські історики вважають реальними менші цифри чисельності козаків у Хотинській битві – приблизно 25–30 тис. осіб. Щодо українських дослідників, особливо останніх десятиліть, то вони зазвичай селективно розглядають дані джерел про не менш, ніж 40-тисячне запорозьке військо. Причому особливу довіру в них викликають сумарні дані серпневого компуту, в якому зафіксовано 41 520 козаків. Проте значною мірою через відсутність комплексного підходу при вивченні та оцінці відповідної джерельної інформації, цифри чисельності козацького війська, що їх обстоюють вітчизняні дослідники, не завжди мають достатньо переконливу доказову силу.

Дані джерел про чисельність запорожців 1621 р. під Хотиним

За браком місця ми детально не розглядатимемо повідомлення джерел про кількісний склад підрозділів Війська Запорозького 1621 р. під Хотиним в усьому діапазоні цих даних – від мінімальних до максимальних показників. Натомість зосередимо увагу на найбільш вірогідній, на нашу думку, джерельній інформації, що проливає світло на це питання. При визначенні

чисельності запорозького війська, яке взяло участь у Хотинській війні 1621 р., важко переоцінити значення тогочасної військової статистики. Запорожці проводили так звані військові переписи, тобто огляди війська з фіксацією особового складу у спеціальних списках – компутах (від лат. *computo* – підраховувати, лічити, обчислювати) або реєстрах (від лат. *regesta, registorum* – списки, перелік, реєстр). Причому робили вони це незалежно від польського командування. 1621 р. метою згаданих переписів було насамперед військово-організаційне і структурне впорядкування війська, мобілізованого на турецьку війну. Звісно, що під час проведення таких внутрішніх заходів не могло бути того крутіства, до якого нерідко вдавався особовий склад зтяжних польських підрозділів, щоби підтвердити своє право на жолд*. У рік Хотинської війни подібний фінансовий інтерес не тиснув на козаків такою мірою, як на польських і литовських вояків. Адже по отриманні зтяжних грошей сорока тисячами козаків на червневій 1621 р. раді над Кагарликом, уряд не мав перед ними жодних фінансових зобов'язань. За даними присутнього на раді представника урядової сторони ксьондза Обор-ницького, запорожці ухвалили, що жолд отримують тільки добре озброєні козаки, ті, які декілька разів ходили у морські походи, тобто були загартованими й досвідченими воїнами. Оборницький також зазначив, що сформоване на війну козацьке військо було кінним (*in equis*)³⁶. Щодо останнього, то, у даному випадку, наявність у запорожців коней напевно розглядалася як один із критеріїв добре озброєного, спорядженого та досвідченого козака – претендента на «зтяжні» гроші.

Тож 1621 р. запорожцям не було ніякого сенсу спеціально завищувати чисельність свого війська в надії на те, що введена таким чином в оману польська влада додатково виділить їм кошти. Чи не тому в деяких козацьких компутах без озирання на «контрольне» число 40 тис. (тобто, погоджену з урядом чисельність запорозьких сил) представлено помітно більшу чисельність особового складу козацького війська, а в одному з них навпаки – меншу (на понад 1 тис. осіб)?

У нашому розпорядженні є дані трьох компутів, що були складені через відносно невеликі часові проміжки – у червні, липні та серпні 1621 р., тобто від завершення мобілізації та концентрації запорозького війська на червневій генеральній раді над річкою Кагарликом і до початку боїв під Хотиним. Відомості про козацький компут, складений у середині червня 1621 р. під час огляду війська над Кагарликом, до наших днів дійшли у фрагментарному вигляді. Це повідомлення про «50 600 пописаних (осіб, які пройшли перепис і були включені до реєстрових списків – П.С.) мужів», яке подав добре обізнаний із перебігом ради її учасник – київський православний митрополит Іов Борецький³⁷.

Щодо липневого 1621 р. обліку особового складу запорозького війська, то про нього є порівняно ширша інформація. Відповідний компут зберігся: «Компут Війська Запорозького на Хотинську війну 1621 р. д[ня] 6 липня.

* В окремих польських ротах під час Хотинської війни жовніри нерідко позичали один в одного, зокрема, зброю, аби пройти процедуру військового перепису (Я.Ходкевич до Сигізмунда III, 1.VIII.1621 // *Biblioteka Raczyńskich (Poznań)*. – Rkps. №2. – S.938–939). Примітно, що чисельність бойового складу польсько-литовських сил під Хотиним насправді була меншою, аніж вона фігурує у таких джерелах, як компути. Адже статистика цих документів включала «мертві душі» – до 10% ставок жолду («сліпі порції» у піхоті та «сліпі корогви» у кінноті) не мали за собою реальних людей. Кошти «сліпих порцій» і «сліпих корогв» зазвичай йшли на оплату офіцерів іноземної піхоти та польської кавалерії. Проте командири польської та угорської піхоти не претендували на такий заробіток, оскільки отримували свою ставку жолду у підвищеному розмірі (Wimmer J. *Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku*. – Warszawa, 1965. – S.32; Idem. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. – Warszawa, 1978. – S.169).

1.Полк Якова Неродича, у ньому 3000; 2.Богдана Конші, у ньому 1600; 3.Сагайдачного, у ньому 2200; 4.Полк Тихів (Тихого?), у ньому 2200; 5.Тиміш Удовича має 4000; 6.Мойсей Пенько має 2500; 7.Полк Федора Білобородька – 3200; 8.Данило Долгань має 3000; 9.Адамко Підгірський має 3700; 10.Сидір Семакович – 3500; 11.Василь Лучкович – 4100; 12.Дацько Гордієнко має 2900; 13.Войцех Усата має 2800; 14.Семен Чечуга – 3400; 15.П.Гурський має 2000. Сума Війська 42 900. При цьому гармати: гармат бронзових – 20, залізних – 3, возів із порохом і кулями до цієї гармати – 12»³⁸.

Отже, згідно з компутом від 6 липня 1621 р., у запорозькому війську було п'ятнадцять полків, в яких налічувалося 42 900 козаків. Воно мало на озброєнні 20 бронзових і 3 залізні гармати, а також 12 возів із боеприпасами для артилерії. Як можна судити з круглих цифр чисельності особового складу полків, в усіх них були повністю укомплектовані сотні. Привертає увагу поданий у документі перелік запорозьких полковників. У джерелах до липня 1621 р. імена більшості з них не зустрічаються. Винятком тут є насамперед перша трійка козацьких старшин у складі Якова Нероди (Бородавки) – запорозького гетьмана, Богдана Конші – вочевидь колишнього полковника в козацькому війську, яке взяло участь у польсько-московській війні 1617–1618 рр. (наприкінці 1622 р. – навесні 1623 р. він тримав гетьманську булаву у Війську Запорозькому)³⁹, а також Петра Конашевича-Сагайдачного. Оскільки останнього на той час у війську не було, адже він як посол поїхав до столиці, то його полком напевно командував наказний полковник. У переліку полковників компуту від 6 липня 1621 р. можна вирізнити також особу Данила Долганя (Довганя). Вірогідно як козацький полковник він фігурує під прізвиськом Довгаль (варіант – Долгаль) в одному з документів, де йдеться про виступ кількох запорозьких полків на початку 1614 р. з Мстислава на Запорожжя⁴⁰. Із джерел відомо, що 4 вересня 1621 р. у боях під Хотином загинув «старовинний» запорозький полковник Василь⁴¹ – вочевидь Василь Лучкович. Нарешті, полковника Семена Чечугу ймовірно можна ідентифікувати з «козаком Чечугою», який 1619 р. водив запорожців у морський похід⁴².

У компуті, який розглядаємо, наведено хибний підрахунок загальної чисельності запорозького війська – 42 900 козаків. Насправді ця сума повинна бути більшою на 1200 осіб, тобто 44 100 козаків. Пояснити таку суттєву помилку складно. Можливо, винним був копіїст документа, який чомусь неправильно зафіксував «суму Війська». Утім, складається враження, що в таких актах помилки були радше правилом, аніж винятком. Наприклад, похибками у підрахунках рясніє один із компутів коронного та литовського війська, складений напередодні Хотинської війни 1621 р.⁴³ Так, у ньому загальну чисельність війська визначено у 17 400 осіб. Однак, підбивши наведені в даному документі дані про чисельність усіх рот і корогв, отримуємо іншу суму – 17 900 осіб. Чисельність гусарів у компуті подана 6700 осіб, а має бути 6600, рейтарів – 960 (правильно 950), піхоти – 3950 (потрібно 5050). Підбивши подані авторами компуту сумарні дані (переважно помилкові) про чисельність гусарів, козаків, піхоти, рейтарів і донців, отримуємо 17 510 осіб, що також не збігається з названою у цьому документі загальною чисельністю війська.

Хоч би там як, а при визначенні чисельності за даними компуту від 6 липня 1621 р. потрібно орієнтуватися не на помилкову калькуляцію 42 900 козаків, а на 44 100 запорожців – правильну суму, здобуту шляхом додавання кількісних показників особового складу п'ятнадцяти полків. Як уже зазначено, під час червневого перепису козацького війська у ньому було 50 600 осіб, тобто на 6500 більше. Якщо це так, то кого саме з козаків включили до компуту від 6 липня? Немає сумніву, що до нього ввійшли насамперед 40 тис.

запорожців, які отримали «затяжні» гроші, згідно з критеріями, визначеними ними на червневій раді над Кагарликом. Окрім цих козаків, як випливає з компуту, що розглядаємо, до війська влилися 4100 добровольців. У такому поповненні не було нічого незвичайного. Практика попередніх десятиліть неодноразово підтверджувала, що до затяжного козацького війська приєднувалися чимало охочих, які воліли воювати за власний кошт, сподіваючись на військову здобич. Характерні відомості стосовно цього подав земський підскарбій Криштоф Нарушевич у листі до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла (лютий 1622 р.). Довідавшись про рішення останнього «затягнути» на війну в Інфляндії 1 тис. кіннотників – «старовинних козаків», К.Нарушевич, наляканий можливими утисками і грабежами шляхетських маєтків запорожцями, застерігав свого адресата щодо небезпеки неконтрольованого збільшення чисельності козацького війська в Інфляндії. На думку земського підскарбія, разом із тисячею «затягнутих» на службу запорожців рушить маса джур та «архангелів» (як видається, це саркастичне визначення козаків, що приєднувалися до затяжного війська не претендуючи на жолд, а сподіваючись лише на здобич). Через це, мовляв, чисельність козацького контингенту сягне 6 тис. осіб. За ще одним подібним похмурих віщунням К.Нарушевича, упродовж року число запорожців зросте настільки, що замість 1 тис. найнятих на службу, їх стане вдсятеро більше. Як афористично зауважив про запорожців автор листа до литовського гетьмана, «плодоче те плем'я, бо козацька мати ніколи не старіє»⁴⁴.

Отже, К.Нарушевич прогнозував лавиноподібне зростання чисельності козаків навколо їх відносно невеликого затяжного підрозділу. Звісно, що наведені ним цифри явно перебільшені, оскільки земський підскарбій хотів у такий спосіб переконати К.Радзивілла у тому, що беручи на воєнну службу в Інфляндію запорожців, той «випустить джина з пляшки». Водночас, як свідчать інші джерела, К.Нарушевич правильно відзначив загальну закономірність, що проявлялася при найманні затяжного козацького війська, а саме – збільшення його чисельності за рахунок охочих, власне «незатягнутих» грошодавцем запорожців, а також джур або пахолків. Примітно, що під час участі козацького війська на чолі з П.Сагайдачним у польсько-московській війні 1617–1618 рр. в окремих підрозділах війська налічувалося до 30% пахолків⁴⁵. Оскільки, з одного боку, 1621 р. порядок «затягнення» на війну козацького війська фактично повторював той, що був у 1618 р., тобто напередодні походу козаків П.Сагайдачного на Москву, а, з іншого боку, у запорожців, які йшли воювати із силами Османа II, не було жодних причин раптово відмовлятися від своїх давніх звичаїв і традицій воєнних походів, то наявність серед них козацької молоді (джур, пахолків) можна вважати безсумнівною. Характерно, що на Запорожжі молодість не завжди означала брак досвіду. Траплялося, що ватажками там ставали зовсім молоді козаки, які завдяки своєму твердому характерові, безстрашності та полководницькому хисту завойовували авторитет серед досвідчених запорожців, підпорядковуючи їх своїй волі. Так, у липні 1610 р. до польського війська, що стояло під стінами Смоленська, якийсь юнак-запорожець привів близько 3 тис. загартованих у боях козаків («молодий пахолък, якому не більше, ніж 18 літ, привів дуже незвичайних («tak wielgą niestworna») людей, яких є до 3000»)⁴⁶.

Пахолків не включали до компутів не тільки у коронному та литовському, а й у запорозькому війську – на це претендували лише повноправні козаки. Вочевидь, дана обставина була характерна і для компуту від 6 липня 1621 р. Скільки пахолків перебувало серед запорожців, узятих у цей час на військовий облік? Якщо виходити з імовірного мінімуму контингенту ко-

зацької молоді у війську, визначивши його, приміром, у 5–10%, тобто у декілька разів нижчим, аніж 30% чисельності пахолків у деяких козацьких підрозділах часів польсько-московської війни 1617–1618 рр., а також вважати, що пахолків мали тільки найбільш досвідчені запорожці з числа тих, котрі отримали затяжні гроші (як уже зазначено, їх було 40 тис. осіб), то на 6 липня у запорозькому війську налічувалося від 4 до 6 тис. пахолків. Тобто, реально воно на цей час мало 46–48 тис. осіб.

Як зазначено вище, порівняно з червневим 1621 р. військовим оглядом запорожців, під час якого було взято на облік 50 600 осіб, станом на 6 липня чисельність війська (не враховуючи пахолків) скоротилася на 6500 осіб. Причини такого зменшення загалом достатньо очевидні. Те, що цих козаків обійшли з видачею затяжних грошей на генеральній раді над Кагарликом, ще не означало, що всі вони були недосвідчені, погано озброєні та надто жалкували за 0,5 польського златого, який їм не дістався – на відміну від більшості їхніх товаришів. Є підстави стверджувати, що чимало козаків, котрі не пішли під Хотин, мали намір рушити у морський похід, де вони могли винагородити себе значно більшою воєнною здобиччю порівняно з жалюгідною сумою затяжних грошей, на які розщедрився центральний уряд. Чітка вказівка про намір частини запорожців піти на море є у листі королівського посла до них Бартоломія Обалковського, написаному до коронного підканцлера Вацлава Лещинського по завершенні червневої 1621 р. козацької ради. Автор повідомляв, що він особисто ознайомив козаків із листами Сигізмунда III, в яких король вимагав від них послати частину війська у морський похід проти турків. Хоча запорожці «підтвердили присягою не розриватися», **тобто не розпорошувати свої сили, вельми багатом із них припав до душі королівський наказ, виконання якого могло дати їм багату військову здобич**. Через це, за словами Б.Обалковського, «довідавшись із листів про волю й[ого] к[оролівської] м[илості], дуже багато їх утекли назад, тут і звістка прийшла, [що] нібито з тих кошових, яких залишили на Запорожжі, пішло [з] 20 човнів на море. Однак іншим разом приготуються сильніше»⁴⁷. Як видно, Б.Обалковський стверджував, що від війська під командуванням гетьмана Якова Бородавки, котре виступило у бойовий похід, утікали козаки, аби піти у морську виправу. Не виключено, що насправді у цьому випадку йшлося насамперед про тих із них, які не отримали **«затяжних» грошей і воліли податися на Січ**. Там були також козаки, які несли службу за наказом запорозького командування. Ще на початку липня 1621 р. Я.К.Ходкевич повідомив Сигізмунду III, що козаки залишили на Запорозькій Січі залогу у п'ятсот своїх товаришів, а також підготували до морського походу 6 човнів⁴⁸.

Якщо наведені Я.К.Ходкевичем дані про чисельність січової залози могли бути близькими до істини (у деяких джерелах більш пізнього часу стверджується, що у час, який розглядаємо, на Запорозькій Січі було 2 тис. козаків), то його обізнаність із морськими планами та виправами запорожців бажала бути кращою. Адже вже близько 11 липня козаки розбили турецьку флотилію, яка складалася зі 150 суден – переважно чайок, а також, судячи з усього, декількох галер. Попри те, що здобути цю перемогу допомогли воєнні хитрощі⁴⁹, для такого успіху, безперечно, явно недостатньо було 6 запорозьких човнів, про які згадував Я.К.Ходкевич. Вочевидь, у цій битві взяли участь декілька десятків козацьких чайок та не менш, ніж одна – дві тисячі запорожців. Зрозуміло, що всі вони не могли з'явитися на огляд 6 липня і дані про них не потрапили до складеного того дня компуту.

Щодо козаків, які становили залогу Запорожжя, то їх служба полягала, зокрема, у патрулюванні запорозьких територій кінними роз'їздами, а також на човнах по Дніпру, у тому числі до південних кордонів – урочища

Карайтебень. Про це довідуємося з написаного у серпні 1621 р. листа польського посла до Криму Флоріана Олешка, адресованого Сигізмундові III. Як писав Ф.Олешко, 3 серпня 1621 р. ханський провідник провів його «від Перекопу через Дике Поле до Запорозжя ... тобто урочища Карайтебень над дніпровський берег», де посла з його почтом зустріли запорожці. Причому самого Ф.Олешка вони повезли Дніпром, а слуг доправили на конях аж до Чигирини. Примітно, що польський посланець довідався від татарського провідника (який часто бував на Запорозжі у справах, пов'язаних із викупом полонених) про реакцію кримського хана щодо мобілізації запорозького війська на турецьку війну. За словами згаданого провідника, хан запитав його, чи він «чув що-небудь у Русі про військо, і яке [воно] велике?». Провідник відповів Джанібек-Гірею: «Є чимале військо». На почуте хан нібито зауважив: «Кому допоможе Бог, той їстиме хліб»⁵⁰. Якщо ці слова справді належали Джанібек-Гірею, то його явно збентежила звістка із Русі (України) про мобілізацію великих сил запорожців, змусивши замислитися про геополітичні перспективи в регіоні, що назрівали у зв'язку з турецько-польською війною.

Ще один компут (реєстр) запорозького війська було складено, судячи з усього, 25 серпня 1621 р. під час козацької ради під Могилевом, на якій Я.Бородавку скинули з гетьманства й вручили булаву П.Сагайдачному. Наведемо текст цього документа, для зручності замінивши кількісні числівники відповідними цифрами, а також пронумерувавши перелік полків та полковників: «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 р. 1.Полк Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська Запорозького – коней 3000; 2.Полк Івана Зишкаря – 2320 коней; 3.Полк Куроши Богдана – 1600 коней; 4.Полк Тимоша Федоровича – 4000; 5.Полк Мойсиха Пісарка – 2500; 6.Полк Федора Білогородка – 3200; 7.Полк Данила Дорокола – 3000; 8.Полк Адама Підгорського – 3700; 9.Полк Сидора Семаковича – 3500; 10.Полк Василя Лучкевича – 4100; 11. Полк Яцька (неясне слово у тексті джерела його видавці прочитали як «Яцько» – П.С.) Горденка – 2700; 12.Полк Цецюри Семрока – 3200; 13.Полк Івана Гардзея – 2000. Сума усього Війська Запорозького – 41 520. Козацька гармата. Гармат бронзових – 20, залізних – 3. Вozів (у тексті помилково написано «wogow» – П.С.) із кулями і порохом – 12»⁵¹.

Отже, із наведеного випливає, що у тринадцяти полках запорозького війська налічувалося 41 520 козаків, а також 20 бронзових і 3 залізні гармати з 12 возами боєприпасів. Як уже зазначено, складачі компуту помилилися у підрахунках загальної чисельності запорожців – правильним є число 38 820 осіб. Що змінилося, а що залишилося по-старому у запорозькому війську у серпні порівняно з липнем, коли було складено попередній компут? Насамперед упадає в очі така статистика: у війську стало на два полки менше і відбулося скорочення особового складу на понад 5 тис. козаків. Водночас незмінними залишилися артилерія та боезапас до неї. Певні структурні новації, що з'явилися у козацькому війську наприкінці серпня, потягнули за собою деякі кадрові перестановки серед полковників. Я.Бородавка втратив не тільки гетьманську булаву, а й командування своїм полком. Судячи з усього, полк опального экс-гетьмана був розформований і на його основі, зокрема, створено підрозділ чисельністю 2320 козаків на чолі з полковником Іваном Зишкарем – вочевидь, ставлеником новообраного гетьмана. П.Сагайдачний, який, отже, знову прийшов до влади у Війську Запорозькому, збільшив свій полк на 800 козаків. Причому це, напевно, відбулося головним чином за рахунок решток колишнього полку Я.Бородавки. Владні перестановки серед запорозької старшини зачепили і полковника Гурського.

У серпні він втратив владу, а його полк, що налічував 2 тис. осіб, перейшов під командування Івана Гардзея.

Імена одинадцяти полковників, які фігурували у компуті від 6 липня, зустрічаються і у серпневому реєстрі. Причому чисельність більшості їх полків залишилася незмінною. Ідеться про вісім формувань: Богдана Конші (перекручено – Куроші), Тимоша Федоровича (імовірно, його козацьке прізвище було Удовиця), Мойсея Пенька (перекручено – Пісарка), Федора Білобородька (перекручено – Білогородка), Данила Долганя (Дорокола?), Адама Підгірського, Сидора Семаковича та Василя Лучкевича (Лучковича). Двоє зі «старих» полків у серпні дещо зменшилися: на дві сотні полк Дацька Горденка і на стільки ж – Семена Чечуги (перекручено – Цецюри Семрока).

Отже, у результаті структурної перебудови козацького війська було сформовано один полк чисельністю 2320 осіб, дев'ять із дванадцяти «старих» полків зберегли свою чисельність, один полк збільшився на 800 козаків і тільки два полки незначно зменшилися, причому в однаковій пропорції. На користь припущення про те, що ця реорганізація відбулася 25 серпня, можна навести ряд аргументів. Відповідний компут не міг бути складений раніше зазначеної дати, оскільки у ньому гетьманом названо П.Сагайдачного, котрий, як уже згадувалося, повернув собі булаву аж ніяк не раніше 25 серпня. Із джерел відомо, що після останньої дати запорожці впродовж декількох днів удень та вночі з боями здійснювали перехід під Хотин на з'єднання із силами Я.К.Ходкевича, а вже на початку вересня брали участь у запеклих зіткненнях із турецькою армією. Відтак у цей час їм було явно не до військових реорганізацій, оглядів та складання компутів. Те, що реєстр, який розглядається, не міг бути укладений під час Хотинської битви, або, приміром, на козацькій раді по завершенні війни, підтверджує той факт, що у ньому фактично немає жодного натяку на бойові втрати запорожців.

Щоправда, виникає питання, куди поділися два полки, які фігурують у реєстрі від 6 липня – Тихого чисельністю 2200 козаків і Войцеха Усата, в якому було 2800 козаків? Можна з певністю стверджувати, що до 25 серпня не було боїв, в яких запорожці втратили б аж п'ять тисяч своїх товаришів. Звісно, що чимала частина козаків, як і невдовзі після генеральної ради над Кагарликом, могла відійти від війська. Утім, імовірність цього незначна. Потрібно зважити на те, що ще до 6 липня запорожці визначилися, кому з них охороняти Січ, а кому – воювати з турками на морі. Як зазначено вище, козаки, які не потрапили до санкціонованого червневою радою 40-тисячного затяжного війська, мали можливість або приєднатися до своїх більш щасливих у цьому відношенні товаришів – не претендуючи на гроші за воєнне найманство, або ж розійтися по домівках. Проте після 6 липня така свобода вибору для запорожців напевне стала недосяжною. Адже зі складенням липневого компуту фактично було поставлено крапку над «і» в остаточній конфігурації бойових підрозділів козацького війська. Причому це було зроблено тоді, коли розпочався останній відлік часу напередодні розгортання сухопутних операцій у Хотинській війні 1621 р. (якби не відбулася зміна на гетьманстві у Війську Запорозькому, то, напевно, не було б потреби складати ще один компут). Через це після військового огляду 6 липня навряд чи був можливим скільки-небудь великий відтік козаків від війська – тим більше у таких колосальних масштабах, щоб за відносно короткий час воно втратило аж два полки у повному складі! До того ж, тоді не існувало жодних видимих причин для виникнення масового дезертирства запорожців (цього не було навіть під час украй важкої хотинської облоги у вересні й на початку жовтня).

Звідси напрашується висновок, що козацький компут (реєстр) від 25 серпня 1621 р. неповний. Вагомі докази на користь цього містить один документ, текст якого наводимо, пронумерувавши перелік полковників та їхніх полків: «Полковники Війська Запорозького. 1.Сагайдачний, гетьманський полк; 2.Коншина полк; 3.Чичканів полк; 4.Тимофіїв полк; 5.Сидора Чорного полк; 6.Чечурин полк; 7.Дацьків полк; 8.Трохима Долгала полк; 9.Матвіїв полк; 10.Адамів полк. А імена чотирьох полковників забуто»⁵².

Наведений текст має форму військового облікового документа. Проте це не військовий компут (реєстр) у строгому значенні даного терміна, а, радше, складений по пам'яті перелік козацьких полків і полковників. Його авторами не могли бути запорожці – уже через те, що вони, безперечно, знали всіх своїх старшин. Напевно, цей перелік вийшов з-під пера учасника Хотинської битви з польсько-литовського табору. Причому він з'явився по якомусь часі після війни, про що свідчить наявна в документі ремарка щодо прогалин у пам'яті автора.

Цей документ відображає стан військово-організаційної структури запорозького війська насамперед під час боїв під Хотином. На чому базується це твердження? Перш, ніж відповісти на це питання, звернімо увагу на одну примітну особливість зазначеного переліку. Ідеться насамперед про те, що у ньому зустрічаються імена полковників, які названо також у компутах від 6 липня та 25 серпня. До таких «старих» полковників є підстави зарахувати Сагайдачного (Петра Сагайдачного), Коншу (Богдана Коншу), Тимофія (Тимоша Федоровича/Удовичю), Сидора Чорного (Сидора Семаковича), Чечуру (Семена Чечуру), Дацька (Дацька Горденка), Адама (Адама Підгорського). Серед «нових» полковників у переліку фігурують Чичкан, Трохим Долгаль (звісно, якщо його не сплутано з Данилом Долганем), а також Матвій. Оскільки у документі, окрім перелічених персоналій, ідеться ще про чотирьох анонімних полковників, то загальна чисельність полків у війську становила чотирнадцять.

Як можна переконатися, імена принаймні сімох із десяти полковників зафіксовані також у запорозьких компутах від 6 липня та 25 серпня. Це дає підстави стверджувати, що як у названих компутах, так і в переліку полковників і полків ідеться про одне й те ж саме козацьке військо, мобілізоване на турецьку війну. Однак, усе ж, до якого часу потрібно віднести дані про це військо, які містяться в останньому джерелі? Відповісти на це питання допомагає вказівка документа «Полковники Війська Запорозького» про гетьманський статус П.Сагайдачного. Отже, стає зрозуміло, що інформація цього джерела щонайраніше охоплює час після 25 серпня, тобто по обранні П.Сагайдачного гетьманом та проведенні військово-організаційних змін у війську і складанні компуту. Верхню ж хронологічну межу потрібно віднести на кінець жовтня – початок листопада 1621 р., оскільки, вочевидь, саме у цей час козацьке військо, котре брало участь у Хотинській війні, було розпущене (у січні 1622 р. запорозькі старшини заявили у Києві королівським комісарам, що розпущене по війні військо може знову зібратися не раніше весни)⁵³. Що ж до автора переліку запорозьких полковників і полків, то він, напевно, бачив козацьке військо під Хотином і, відповідно, мав можливість збирати про нього інформацію впродовж відносно стислого часу: від приходу запорожців під це місто на початку вересня й, щонайпізніше, до кінця другої декади жовтня, коли під Кам'янцем-Подільським востаннє у 1621 р. деякий час стояли поряд польсько-литовське та запорозьке війська, які поверталися з війни.

Отже, у документі «Полковники Війська Запорозького» фактично підбито підсумок того, з якою організаційною структурою козацьке військо вийшло з Хотинської війни. Повідомлення цього джерела про чотирнадцять запорозьких полків якраз і дає підстави твердити про неповноту компуту від 25 серпня, в якому зафіксовано дані про тринадцять полків. Водночас упадає у вічі, що наявна у до-

кументі інформація про чотирнадцять запорозьких полків наприкінці або невдовзі по завершенні Хотинської війни 1621 р. не збігається з даними компуту козацького війська від 6 липня про п'ятнадцять полків. Щоби пояснити причини подібної розбіжності потрібно взяти до уваги ту обставину, що у ході запеклих боїв під Хотиним змінилися приблизно два – три командувачі козацькими полками – останнє впливає зі змісту переліку запорозьких полковників і полків. Не виключено, що якийсь із підрозділів був розформований через значні втрати.

Як можна судити, неповнота компуту від 25 серпня була зумовлена тим, що козаки полків Тихого та В.Усата не були під час його складання під Могилиевом, оскільки на той час ще не повернулися з «чат» (розвідка і диверсійна діяльність) на території Молдавії. Примітно, що у джерелах є виразні повідомлення про повернення наприкінці серпня – на початку вересня до запорозького війська двох козацьких полків. Один із них прийшов під Хотин ще до того, як 1 вересня там з'явився П.Сагайдачний зі своїми полками, які він привів від Могилева. Так, в одному з діаріюшів Хотинської війни зазначено, що 31 серпня під Хотин «пробилися оборонною рукою з чати кілька тисяч запорозьких козаків»⁵⁴. За даними автора – Миколая Мархоцького (який послуговувався інформацією, здобутою його синами Адамом і Криштофом – учасниками Хотинської битви), це був якийсь козацький полк («прийшов полк запорозьких козаків, які відходили від свого війська на чату»)⁵⁵. Очевидно, це був підрозділ полковника Тихого, в якому, згідно з даними компуту від 6 липня, налічувалося 2200 козаків.

Про ще один козацький полк, котрий дещо пізніше прийшов до хотинського табору запорожців, ітиметься нижче. Тим часом звернімося до де-яких джерел, які містять інформацію про прихід на початку вересня 1621 р. 40-тисячного козацького війська під Хотин. Серед іншого, такі відомості зустрічаються у компутах польсько-литовської армії часу турецько-польської війни 1621 р. У них зазвичай наводяться лише сумарні дані про загальну чисельність козаків без вирізнення кількісного складу окремих підрозділів, як-от «запорозьких козаків під наказним гетьманом Сагайдачним – 40 000»⁵⁶. Неважко здогадатися, що у цьому джерелі представлено не реальне число козаків у запорозькому війську, а зазначено радше загальну чисельність козацьких сил, які польська влада «затягнула» на війну, виділивши для цього певну суму коштів (зауважимо, що 25 серпня 1621 р. П.Сагайдачний став запорозьким гетьманом, а не «наказним гетьманом»). Специфіка таких компутів коронного та литовського війська полягала в тому, що вони являли собою військово-облікові документи, на підставі яких здійснювалася виплата жолду. Через це наявність у них узагальнюючих даних про 40 тис. запорожців, вочевидь, свідчила про те, що йшлося тільки про тих із них, які раніше отримали гроші за військовий найм. Підтвердження слушності цієї думки можна знайти у компуті польського та литовського війська, що має назву «Аудиторія війська 1621 р.»⁵⁷. Судячи з усього, документ складено в основному до 7 серпня 1621 р., оскільки у ньому наприкінці після підбиття зведених даних про роти та корогви* дописано: «7 серпня прийшли Аннібалові козаки –

* Із сумарних даних компуту про чисельність рот та корогв польсько-литовського війська (без корогви Аннібала, лісовчиків, а також сил королевича Владислава) постає така картина: гусарів коней – 7000; рейтарів коней – 1100; козаків коней – 6450; польської піхоти – 5000; німецької піхоти – 1050; разом усього війська – 20 550; Війська Запорозького – 40 000. При котрім війську гармат 36. Проте складачі цього компуту припустилися грубих помилок у своїх підрахунках. Насправді наведені вище підсумкові дані повинні мати такий вигляд: гусарів – 8050; рейтарів – 1200; козаків – 5750; польської піхоти – 5540; німецької піхоти – 1050. Разом усього війська – 21 590. Якщо приплюсувати сюди здобуті на той час польсько-литовським командуванням відомості про чисельність корогви Аннібала (100 осіб), полку лісовчиків (1200 осіб), а також королевича Владислава (10 210 осіб), то загальна чисельність польського та литовського війська, згідно з даними цього компуту, становитиме 33 100 осіб, а із запорозькими козаками – 73 100 осіб.

100 коней». З інших додаткових записів, зроблених того дня, або дещо пізніше, випливає, що по складенню цього компуту польсько-литовське командування ще не мало остаточних даних про чисельність лісовчиків, а також військового контингенту королевича Владислава («лісовчиків одинадцять корогв, однак, кажуть, що їх іде більше; полк королевича й[ого] м[илості], як має відомість й[ого] м[илість] п[ан] гетьман, окрім тих – 10 210»). Оскільки на час складення цього компуту Я.К.Ходкевич не мав ніякої нової інформації про запорозьких козаків, то наведені у цьому документі дані про 40-тисячне їх військо стосувалися, звісно, не реальних, а «паперових» козаків. Тобто, це були дані про загальну чисельність запорожців, яких у червні 1621 р. завербував на службу Б.Обалковський, видавши їм певну суму грошей.

Документ, який розглядаємо, привертає увагу ще й тим, що навпроти його заголовку зроблено примітку: «Принесено 8 жовтня». Звідси стає зрозуміло, що польське командування скористалося ним з тією чи іншою метою наприкінці Хотинської війни, власне, напередодні укладення польсько-турецького миру. Тобто, цей компут як військово-обліковий документ був достатньо затребуваний під час битви під Хотином. Однак у ньому не зроблено поправку на воєнні втрати, хоча ще у серпні 1621 р. – по складенню цього документа, тривало уточнення чисельності особового складу війська. Таку законсервованість змісту компуту під час війни, серед іншого, можна пояснити фінансовими інтересами польського та литовського офіцерства, котре, як уже зазначено, практикувало те, що клало до власної кишені платню «мертвих душ». Водночас командування польсько-литовською армією не було зацікавлене і в уточненні у компуті реальної чисельності запорозького війська. Його сповна задовольняли старі канцелярські дані про чисельність козаків, виражені числом 40 тис. Адже запорожцям давно виплатили гроші за військовий найм і ніяких нових виплат за цією статистикою не передбачалося. До того ж, польське командування явно не збиравлося давати привід для легалізації як учасників війни тим козакам, які пристали до найнятого на службу запорозького війська. Нарешті, у важких умовах облоги не було можливості проводити будь-які військові огляди та переписи.

Неважко переконатися, що джерельна вартість даних про 40-тисячне (утім, як і про 30-тисячне) запорозьке військо, наявних у компутах польсько-литовської армії, бажає бути кращою. Більш наближеними до історичної дійсності є повідомлення про чисельність козаків, яких 1 вересня 1621 р. привів під Хотин на з'єднання із силами Я.К.Ходкевича П.Сагайдачний, що містяться у деяких листах учасників турецько-польської війни з хотинського табору. Ідеться, насамперед, про лист шляхтича Конарського до коронного надвірного маршалка Опалинського від 10 вересня 1621 р. У ньому зазначено, що 1 вересня до польського та литовського війська прийшли «під 40 тисяч» запорожців⁵⁸ (про близько 40 тис. запорожців під Хотином свого часу писав Й.Єрлич⁵⁹). Те, що це «польове» спостереження безпосереднього учасника Хотинської битви, вочевидь, достатньо адекватно відображає відповідні тогочасні реалії, опосередковано підтверджує та обставина, що, як впливає з повідомлень ряду писемних пам'яток, П.Сагайдачний майже без втрат привів своє військо з-під Могилева (де під його командування перейшли 38 820 козаків, що засвідчив компут від 25 серпня) до Хотина. Як видно, Конарський уникнув специфічної «статистики круглих цифр», навівши власну орієнтовну оцінку чисельності козацького війська. Із неї випливає, що запорожців фактично було дещо менше 40 тис. Щоправда, далеко не кожен жовнір із польського табору міг більш-менш точно на око визначити чисельність запорозьких сил під Хотином. Так, шляхтич Я.Чаплинський у листі до

Є.Радзими́нського від 1 жовтня 1621 р. стверджував, що рівно місяць тому «на велику радість усього війська», тобто польсько-литовської армії, до хотинських оборонців приєдналися 40 тис. кінних, а також 30 тис. піших запорожців⁶⁰. Звісно, що цим неабияк гіперболізованим цифрам не можна довіряти. Водночас у даному випадку важливим є безпосереднє враження очевидця про вельми велике за тогочасними мірками козацьке військо. Ще більш фантастичні чутки про запорозьке військо з'явилися наприкінці серпня у Львові. Якийсь невідомий автор писав (очевидно, у листі до приятеля), що, мовляв, литовський гетьман уже зібрав 40-тисячне «наше військо» й що, нібито, «при панові гетьмані є 160 тис. козаків запорожців». Щоправда, описавши спустошення ними ворожої території, цей автор чомусь завершив свого листа фразою: «Також прийшло 30 тис. козаків»⁶¹. Хоч би там як, вірити цим повідомленням не можна, адже згаданий львівський автор писав і про 160 тис., і про 30 тис. запорожців на основі чуток.

Що ж до розглянутих вище відомостей Я.Чаплинського про козацьке військо, то деякі дослідники вважають, що при копіюванні його листа вкралася помилка – замість 10 тис. було написано 40 тис.⁶² Якщо це справді так, то Я.Чаплинський досить точно визначив загальну чисельність запорозького війська (10 тис. вершників і 30 тис. піхотинців). Проте у даному випадку керуватися припущенням про недогляд копіїста означало б ігнорувати досить важливі і промовисті факти. Як зазначено вище, у червні 1621 р. ксьондз Оборницький, письмово звітуючи перед королем про результати переговорів представників урядової сторони із запорожцями, підтвердив «затягнення» на турецьку війну 40 тис. козаків-вершників. Примітно, що напередодні приходу запорожців під Хотин у польсько-литовському таборі снували чутки про 60-тисячне козацьке військо, розташоване на Підбитому («Козаки запорожці стоять на Підбитому, їх рахують на 60 тис. і досить потужна у них гармата. На них надія»)⁶³. У липні 1621 р. можна було почути розповіді та прочитати про 80-тисячне військо запорожців, причому з покликанням начебто на козацький компут⁶⁴.

Отже, є підстави стверджувати, що по прибутті 1 вересня 1621 р. під Хотин близько 39 тис. козаків на чолі з П.Сагайдачним, їх військо чисельно зросло, адже до нього приєднався полк В.Усата, який уже стояв тут від 31 серпня. Що ж до «загубленого» на чатах полку Тихого, то на той час про нього все ще не було жодних звісток. Проте 4 вересня на лівому березі Дністра навпроти запорозького табору з'явилися козаки-чатівники. Повідомлення про це є в одному з діаріушів Хотинської війни. Причому у двох копіях цього документа, що дійшли до наших днів, повідомлення викладене по-різному: «Того ж дня 3 тис. козаків перейшли на ту сторону Дністра і тих, які були поверталися з чати, одразу переправивши на човнах до своїх, підкріпили»⁶⁵; «Того ж дня 3 тис. козаків прийшли на ту сторону Дністра, котрі їхали з чати, одразу переправившись на човнах до своїх, підкріпили своїх»⁶⁶.

Як бачимо, представлені в текстуальних фрагментах тлумачні версії прибуття 4 вересня 1621 р. на лівий берег Дністра в районі Хотина козаків-чатівників доволі нечіткі. Відтак до кінця незрозуміло, як було насправді: три тисячі козаків із правобережного запорозького табору переправилися на лівий берег Дністра, а звідти на човнах спішно перевезли до своїх тих козаків, які повернулися з чати, що стало своєчасним підкріпленням для запорозького війська (того дня воно вело важкі бої з турками), чи три тисячі козаків-чатівників, котрі наблизилися до запорозького табору з дністровського лівобережжя, негайно переправилися човнами на протилежний берег ріки, прийшовши своїм на допомогу? Принаймні безсумнівним є те, що в обох випадках йшлося про прибуття під Хотин великого козацького підрозділу, який

із ходу форсував Дністер і приєднався до запорозького війська. Чисельність новоприбулого підрозділу визначалася навіть не сотнями, а тисячами козаків. Щодо цього привертає увагу промовисте свідчення однієї з редакцій діаріуша Хотинської війни про 3 тис. козаків-чатівників. Утім, немає впевненості як у достовірності цих цифрових даних, так і в тому, чи правильно прив'язано їх саме до цих козаків. Проте, навіть якщо припустити, що істині відповідає повідомлення іншої редакції діаріуша, а саме – про 3 тис. козаків, посланих із запорозького табору назустріч своїм товаришам, які поверталися з чати, то і в такому випадку є підстави стверджувати, що обрахунок чисельності козаків-чатівників насправді йшов на тисячі. Видається очевидним, що під час важких боїв із турками 4 вересня запорозьке командування прийняло ризиковане рішення послати 3 тис. козаків на лівий берег Дністра лише заради того, щоб забезпечити переправу достатньо великого, принаймні кількатисячного, військового контингенту, а не купки козаків-чатівників.

Не може бути сумнівів і стосовно того, що запорожці, які повернулися до своїх 4 вересня, були послані на чати ще гетьманом Я.Бородавкою. Адже від приходу 25 серпня до влади у Війську Запорозькому П.Сагайдачного і до 4 вересня ситуація, в якій опинилися козаки, була такою, що цілком позбавляла новообраного гетьмана можливості послати на чати великі загони, розпорошуючи тим самим свої сили. Адже, як уже зазначено, запорожцям довелось з важкими боями пробиватися похідним табором від Могилева до Хотина, а по зайнятті хотинських позицій, на початку вересня, витримати декілька запеклих турецьких штурмів. Усе це дає підстави для висновку, що єдиним крупним підрозділом козаків-чатівників, який 4 вересня приєднався до запорозького війська, міг бути лише полк В.Усата (за даними компуту від 6 липня, у ньому налічувалося 2800 осіб).

Підбиваючи підсумки розгляду питання про чисельність запорозьких козаків у Хотинській війні 1621 р., можна стверджувати, що у сухопутних операціях узяли участь ті з них, кого зафіксували у компуті від 6 липня, тобто 44 100 осіб, а разом із пахолками – близько 46–48 тис. осіб. Причому запорозьке військо, яке на початку вересня укріпилося у хотинському таборі, було дещо меншим 46–48 тис., оскільки частина козаків загинули у Молдавії (на нашу думку – майже 500 осіб, а під час перших трьох днів турецьких штурмів – близько 200 осіб). Максимальної чисельності козацьке військо під Хотином досягло 4 вересня з приєднанням до нього полку В.Усата. На той момент, не беручи до уваги козаків, які загинули на території Молдавії, а також були вбиті під час відбиття ворожих штурмів 2–4 вересня, козацьке військо сягало понад 45–47 тис. осіб.

Те, що реальна чисельність запорозького війська була у межах наведених вище цифр, підтверджують деякі щоденники Хотинської війни, а саме ті з них, автори яких не переймалися ідеологічним збалансуванням чисельності хотинських оборонців, аби у вигідному світлі представити бойові заслуги коронного війська. Ідеться, власне, про Аксента Кам'янецького, який відзначив чисельність запорозького війська під Хотином у 45 тис. осіб⁶⁷ (аналогічна чисельність запорожців фігурує в «Історії Хотинської війни» ще одного вірменського автора з Кам'янця-Подільського – Ованеса, сина Тер-Акопа)⁶⁸. До учасників Хотинської війни 1621 р. належали також козаки, які билися з турками на морі. Оскільки це питання потребує окремого розгляду, то зараз тільки зазначимо, що, за нашими підрахунками, у морських походах під час Хотинської війни взяли участь близько 5,6 тис. запорожців. Звідси випливає, що 1621 р. на війну з турками Військо Запорозьке без козацької молоді (пахол-

ків, джур) виставило 49,7 тис. козаків, а разом із нею – 51,6–53,6 тис. За тогочасними мірками, це були величезні військові сили, бойові дії яких на суші та морі під час Хотинської війни 1621 р. відіграли ключову роль у руйнуванні агресивних планів турецького султана Османа II супроти Речі Посполитої.

¹ *Макарий*. История Русской церкви. – Санкт-Петербург, 1882. – Т.11. – Кн.2. – С.281; *Антонович В.Б.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – Вып.1. – С.7; *Каманин И.* Очерк гетманства П.Сагайдачного. – К., 1901. – С.22; *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – Вып.3 (1620–1621 гг.). – К., 1906. – С.181.

² *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – Т.1: Отдел исторический. – К., 1876. – С.368–369; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – С.154–155.

³ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.109; *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. – Т.2. – С.109; *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С.206; *Петрушевич А.С.* Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. – Л., 1891. – С.97–99.

⁴ История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.2. – К., 1896. – С.40–126.

⁵ *Lukasiewicz J.* Dzieje kościółów wyznania helweckiego w Litwie. – Poznań, 1842. – Т.1. – С.165–166; *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.* – Warszawa, 1853. – Т.1.

⁶ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848.

⁷ Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році // *Жерела до історії України-Руси.* Документи по рік 1631. – Л., 1908. – Т.8. – С.250.

⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.7. – С.472–473, прим.4.

⁹ *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Історія українського війська. – К., 1994. – Т.1. – С.246.

¹⁰ *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн.1. – С.53.

¹¹ *Гуслистий К.Г.* Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті) // *Укр. іст. журн.* – 1972. – №4. – С.125; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991. – С.102.

¹² *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.42; *Його ж.* Переяслав 1654 року та проблеми міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К., 2003. – С.19.

¹³ *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С.24–25.

¹⁴ *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С.94; *Йі ж.* Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.26.

¹⁵ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.100.

¹⁶ *Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М., Ковальов А.М.* «Тієї слави козацької повік не забудем...». – Дніпропетровськ, 1989. – С.44.

¹⁷ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.47.

¹⁸ *Алекберлі М.А.* Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – С.10, 82.

¹⁹ *Алекберлі М.А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С.185.

²⁰ *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С.174–177, 179.

²¹ *Голобуцкий В.* Запорожское казачество. – К., 1994. – С.244–249.

²² *Раиша Н.С.* Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII вв. // *Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. док. и мат.* – Москва, 1984. – С.37.

²³ *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Л., 1998. – №5. – С.418.

²⁴ *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального складу. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.122–123.

²⁵ *Палий А.И.* Гетман Сагайдачный. – Умань, 2001. – С.99.

- ²⁶ *Чувардинский А.Г., Палий А.И.* Гетман Сагайдачный. – К., 2002. – С.165.
- ²⁷ *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.72–73.
- ²⁸ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – 1964. – Т.10. – Cz.2. – S.137–138.
- ²⁹ *Pietrzak J.* Po Ceczorze i podczas wojny chocimskiej. Sejm y z lat 1620 i 1621. – Wrocław, 1983. – S.159.
- ³⁰ *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921. – S.133 (przyp.3).
- ³¹ *Podhorodecki L.* Chocim, 1621. – Warszawa, 1988. – S.95–96.
- ³² *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporoocy w wojnie chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С.68.
- ³³ *Нагелський М.* Петро Конашевич-Сагайдачний: гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах // *Гуржій О.І., Корнієнко В.В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004. – С.143–144.
- ³⁴ *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. – Kraków, 1979. – S.136–137.
- ³⁵ *Serczyk Wł.* Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S.235.
- ³⁶ Из листа Оборницького (Ex litteris Pris Obornicensis Faustino rope Kioviām), 28.VI.1621 // *Biblioteka Raczyńskich (Poznań)* (далі – *Biblioteka Racz.*). – Rkps. №2. – S.820. Цей лист опублікував із деякими відмінностями Ю.Лукашевич (*Łukaszewicz J.* Dzieje kościółów wyznania helweckiego w Litwie. – Poznań, 1842. – Т.1. – S.165–166 (przyp.2)).
- ³⁷ *І.Борецький* до К.Радзивілла, 14 (24).VI.1621 // *Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa)* (далі – AGAD). – AR. – Dz.II. – Rkps. №756. – S.1.
- ³⁸ Компут Війська Запорозького на Хотинську війну, 6.VII.1621 // *Biblioteka Czartoryskich (Kraków)* (далі – *Biblioteka Czart.*). – Rkps. №1657. – S.596.
- ³⁹ Документи про виїзд козаків із війська П.Сагайдачного в Калугу на російську службу // Документи російських архівів з історії України. – Л., 1998. – Т.1. – С.197–198; Б.Конша до К.Радзивілла, 28.I.1623 // AGAD. – AR. – Dz.II. – Rkps. №844. – S.1; М.Дорошенко до Т.Замойського, 20.V.1623 // *Ibid.* – AZ. – Rkps. №306. – S.3; *Pietrzak J.* W przegaszonym blasku wiktoria chocimskiej. Sejm w r. 1623 r. – Wrocław, 1987. – S.19 (przyp.47).
- ⁴⁰ З допитів московських полонених, 24.III.1614 // Документи російських архівів з історії України. – Т.1. – С.65–66.
- ⁴¹ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621.* – Kraków, 1853. – S.131.
- ⁴² С.Жолкевський до Т.Замойського, 13.VII.1619 // AGAD. – AZ. – Rkps. №706. – S.302.
- ⁴³ Ординація полків; компут війська у Волощині під Хотиним, 1621 // Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С.244–248.
- ⁴⁴ К.Нарушевич до К.Радзивілла, 19.II.1622 // AGAD. – AR. – Dz.V. – Rkps. №10262/II. – S.63–64.
- ⁴⁵ Из свідчень Д.Александрова, 9 (19).IX.1618 // Документи російських архівів з історії України. – Т.1. – С.158.
- ⁴⁶ Я.Задзік до В.Гембіцького, 10.VII.1610 // AGAD. – Extranea. – 105/64.
- ⁴⁷ Б.Обалковський до В.Лещинського, 6 (19–20 (?)).VII.1621 // *Biblioteka Racz.* – Rkps. №2. – S.845.
- ⁴⁸ Я.К.Ходкевич до Сигізмунда III, 2.VII.1621 // *Biblioteka Racz.* – Rkps. №2. – S.822.
- ⁴⁹ З реляцій польського шпигуна, 30.VI–14.VII.1621 // Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С.228.
- ⁵⁰ Ф.Олешко до Сигізмунда III, 21.VIII.1621 // *Biblioteka Racz.* – Rkps. №2. – S.948.
- ⁵¹ Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С.250.
- ⁵² *Мицик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). Додатки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – С.423.
- ⁵³ Комісія з козаками, вчинена 1622 року у січні місяці // *Biblioteka Czart.* – Rkps. №206. – S.539, 541.
- ⁵⁴ *Dyariusz exped. Chocimskiej, 1621* // *Biblioteka Cart.* – Rkps. №111. – S.618.

⁵⁵ Historia albo diariusz rozprawy woyska polskiego pod regimentem pana Jana Karola Chodkiewicza wielkiego hetmana litewskiego będącego z cesarzem tureckiem pod Chocimem, 1621 // Biblioteka Cart. – Rkps. №345. – S.149.

⁵⁶ Komput woyska polskiego na pierwszą expedycją chocimską, 1621 // AGAD. – Zbiór Branickich z Suchej. – Rkps. №1725. – S.167.

⁵⁷ Auditia Woiska An. 1621 // Biblioteka Jagiellońska (Kraków) (далі – Biblioteka Jagiell.). – Rkps. №1896. – S.53–56.

⁵⁸ Конарський до Опалинського, 10.IX.1621 // Biblioteka Racz. – Rkps. №2. – S.978.

⁵⁹ Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Т.1. – S.5.

⁶⁰ Я.Чаплинський до Є.Радзимицького, 1.X.1621 // Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. – Warszawa, 1959. – S.209.

⁶¹ Невідомий зі Львова до невідомого, 31.VIII.1621 // Biblioteka Racz. – Rkps. №139. – S.305 zw.

⁶² Malewska H. Op. cit. – S.210 (przyp.1); Раиба Н., Подгородецкий Л. Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал (Москва). – 1971. – №3. – С.81.

⁶³ Невідомий до невідомого, 17.VIII.1621 // Biblioteka Racz. – Rkps. №139. – S.257.

⁶⁴ Новини, 3–22.VII.1621 // Ibid. – Rkps. №139. – S.301 zw. – 302.

⁶⁵ Diariusz woyny tureckiey z polakami w Woloszech pod Chocimem, 1621 // Biblioteka Racz. – Rkps. №139. – S.293–294.

⁶⁶ Diariusz obozu polskiego nad Chocimem, 1621 // Biblioteka Jagiell. – Rkps. №1896. – S.60.

⁶⁷ Кам'янецька хроніка // Жовтень. – 1985. – №4. – С.99.

⁶⁸ Анасян А.С. Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках // Великая дружба: Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. – Ереван, 1954. – С.226, 228.

The article discusses the issue of Zaporozhe Cossacks troop, that in 1621 near Khotyn together (with Crown and Lithuanian forces) took part in battles against the Turkish army of Sultan Osman II. It was analyzed as the main historiographic versions and the relevant sources, especially some Cossacks roster in 1621. It was concluded that Zaporozhian army attained its maximum strength in the field at the Khotyn battleground at 4th of September, when after the concentration of all the regiments it counted more than 45–47 thousand persons together with the young Cossacks (pakholyky, dzhury).